

Päikeselisel ja tuulevaiksel hommikul pole midagi mõnusamat, kui avada telgiuks, süüdata põleti ja oodata hommikusöögi valmimist

Matkaköögi ABC

„Kes sööb, see jaksab“, ütleb Eesti vanasõna. Matkal pole jaksu kunagi üleliia. Mõnel matkapäeval võib energiavajadus ületada meie igapäevase energiakulu mitu korda. Veelgi enam, pikkadel rasketel retkedel on söögiaeg tõeliselt nauditav hetk, mis kosutab ka väsinud vaimu. Seepärast on toit matkal märksa enam kui esmavajadus.

Timo Palo

Milline on hea matkaköök? Sellele vastates peaksime teadma, mis tüüpi matk on plaanis. Kui pikk see on? Mis on sihtkoht? Kui palju on osalejaid? Millised on matkaja kulinaarsed harjumused ja oskused?

Matkaköögi võib tinglikult jagada kolmeks osaks: matkapliidid ja kütused; matkanõud ning lisavarustus.

Matkakööki komplekteerides tasub eelkõige pidada silmas matka laadi:

1) nädalavahetuse väljasõidud ja

mõnepäevased matkad, kus edasi-liikumine ei ole ilmingimata eesmärk omaette; sageli kätkevad lõk- ketegemist;

2) mõnepäevased või kauem kestvad pikemad matkad, kus tähtis on ka liikumiskiirus;

3) ekspeditsioonid ehk ülipikad ja/või ekstreemsed retked.

Kõigil kolmel juhul on vajadused mõnevõrra erinevad. Põhimõtteliselt on võimalik eri olukordades hakka- ma saada vaid ühe köögikomplekti- ga, kui see on hästi läbi mõeldud uni- versaalne lahendus. Ent nagu mitme

otstarbega asjade puhul ikka, tuleb mõneti teha kompromisse, olgu siis kasutusmugavuse, efektiivsuse, kaalu vms arvelt.

Matkaköögi keskne osa on matkapliit. Kaasaskantavad survestatud kütusega matkapliidid leiutati 19. sajandi lõpul. Sellise matkapliidi tõi 1892. aastal kasutusse tuntud Rootsi matkapliitide tootja Primus. Kuigi tänapäeval toodavad samalaad- sel tööpõhimõttel keeduaparaate pal- jud firmad, on Primuse nimi jäänud matkapliitide sünonüümiks tänini. Eesti keeleski kutsume neid tihti prii- musteks.

Kõige lihtsam on matkapliite liigi- tada kasutatava kütuse järgi. Nendegi seas on valik päris suur. Nii peaks matkapliidi valikul arvestama ka teisi eespool mainitud kriteeriume, nagu matka laadi ja pikkust, sihtkohta, aas- taega, rühma suurust, aga ka toidu-

Näpunäiteid matkapliidi tarvituse kohta

- Kütusekulu arvuta teatud varuga: parem jäägu natuke üle kui puudu. Jahedama ilma korral võib ülejääki kasutada selleks, et telki soojendada ja riideid kuivatada.
- Vedelkütus paki võimalikult kaugele toidust ja matka jooksul kontrolli korduvalt, et see ei lekiks. Enne matka veendu, et kütusepudeli korgi tihendid on terved. Pikemale matkale võta kaasa varutihendid. Võimaluse korral paki söögipoolis veekindlalt, et kütuseleke ei rikuks toitu.
- Pikemale ja ekstreemsemale matkale või inimasulatest kaugemale siirdudes võta kaasa varupliit ja kütusepump, samuti remondi-komplekt.
- Kui pliit ei taha hästi töötada, siis kontrolli, kas kasutatav düüs on õige suurusega ega ole ummistunud. Seejärel veendu, et kütusepudelis oleks paras rõhk ning tarvitusel õige ja piisavalt puhas kütus.
- Kui pump ei taga kütusepudelis piisavat rõhku, siis kontrolli pumba tihendeid ja vajaduse korral määri neid silikoonmäärdega.
- Kütusepudelit täites jäta sinna piisavalt ruumi, et surve sisse pumbata.
- Võta kaasa ka sellist toitu, mida ei pea keetma: siis ei pea taluma nälga, kui pliidiga tekib probleem.
- Vabasta kütusepudel rõhu alt alati pärast kasutuskorda ja enne kokkupakkimist. Pump ise võib küll olla lühemat aega ka kütusepudeli külge ühendatud, kui pole karta selle mehaanilist vigastamist.
- Ehkki nii mõnelgi gaasipliidil on praegusajal olemas süütaja, tuleks tikud igal juhul kaasa võtta.
- Matkapliidi soetamisel pea silmas selle stabiilsust. Kui süüa tuleb valmistada suuremale gruppile, siis veendu, et põleti suurus sobib ka suurematele pottidele/pannidele.
- Puidust või mõnest muust kergest materjalist tehtud pliidualus aitab pliiti hõlpsamini üles seada, samuti on siis toitu kindlam ja turvalisem valmistada.
- Gaasikogust saab hinnata, mõõtes selle ujuvust vees. Selleks tuleb enne kindlaks määrata täis ja tühja ballooni ujuvus ning need markeerida.

valmistamise oskusi. Tähtis on toiduvalik: kas eelistatakse eeltöödeldud pakendatud matkatoite või soovetakse pigem ise toorainetest süüa teha.

Laialdasemalt pruugitakse kahte liiki kütuseid: vedelkütuseid ja veeldatud gaasi (ingl *liquefied petroleum gas*, LPG). Märksa harvem kasutatakse tahkeid kütuseid, nagu puit või piiritusetabletid. Kui tarvitusel on nii vedelkütused kui ka gaas, on tegu hübriidpliidiga.

Gaasipliidid. Gaasi põletavad matkapliidid on lihtsad, kompaktsed ja kerged. Neil on vähe detaile, mis võiksid puruneda, ja nad ei vaja kuigi-võrd hooldust, pidades vastu aastaid. Kui nad ükskord töötamast lakkavad,

on ilmselt aeg soetada uus aparaat. Komplektis pole ei pumpa ega kütusepudelit. Gaasiballoon ostetakse eraldi. Põleti tuleb ainult ballooniga ühendada, olenevalt pliidist kas otse või vooliku abil, ja pliit ongi töökorras.

Lihtne väheste detailidega gaasipliit on odavam kui vedelkütust tarvitav pliit. Pealegi on gaasipliiti ohutum ja mugavam käsitseda, sest ei puututa kokku lahtise kütusega. Samuti pole vaja karta, et gaas seljakotis lekkima

hakkaks ja selle sisu rikuks või toidu tarvituskõlbmatuks muudaks. Gaas ei levita põledes tahma ega haisu. Gaasi eelis on ka suur energiasisaldus kütuse kaaluühiku kohta.

Siiski on gaasi kasutamisel oma miinused. Tühjaks saanud balloone tuleb matkal kaasas kanda ja need võtavad ruumi. Õnneks saab need hiljem toormena taaskasutusse suunata, mis pole aga alati lihtne. Samuti pole gaasi puhul head ülevaadet, kui palju kütust on ballooni järele jäänud.

Gaasi suurim puudus on temperatuuritundlikkus, seetõttu oleneb pliidi jõudlus ilmaoludest: mida madalam on temperatuur, seda hädisemalt pliit töötab või lakkab sootuks töötamast. Selle põhjuseks on temperatuuri langusega kaasnev rõhu langus gaasiballooni sees. Sestap ei sobi talvel gaasipõleteid pruukida, välja arvatud mõned erandid.

Matkapliitide vedelgaas on kahe või kolme gaasi segu. Kõige levinum ja odavam on propaani ja butaani segu (ligikaudu vahekorras 20 : 80). See gaasisegu sobib suvel, kevadel ja sügisel, plusskraadide ajal, kuid on sobimatu madalamate temperatuuride korral.

Põhjuseks on butaani väike auru-rõhk, mistõttu butaan madalamatel temperatuuridel ei aurustu ja ballooni ei saa gaasi kätte. Häda ilmneb juba siis, kui temperatuur on langenud mõne plusskraadini. Lahendusena on tootjad lisanud vedelgaasisegusse isobutaani või asendanud sellega kogu butaani. Ent isobutaan muudab ballooni kallimaks. Isobutaan võimaldab gaasipliiti kasutada mõnevõrra madalamal temperatuuril, kuid päris talvepakasega ei sobi ka see.

Talvel on parim propaan, mis merepinna rõhul aurustub juba temperatuuril $-42\text{ }^{\circ}\text{C}$. Aga propaani kogus on matkapliidi gaasisegudes võrdlemisi väike seepärast, et suure rõhu tõttu vajab propaan paksemaseinalist ja raskemat ballooni, mis matkapliitide puhul ei ole mõeldav.

Gaasi suurim puudus on temperatuuritundlikkus, seetõttu oleneb pliidi jõudlus ilmaoludest.

Seega ei ole mas ideaalset talvist matkagaasiseegu, mis toimiks tõrgeteta isegi suuremate miinuskraadide korral. Vastukaaluks on tootjad oma arendustöös gaasiballoonide kallal keskendunud muule ja püüdnud probleemi lahendada, täiustades balloone ja/või pliitide ehitust sedasi, et surve langust balloonis oleks võimalik pidurdada või mingil muul moel kompenseerida. Talvel on siiski kõige kindlam kasutada vedelkütusega pliiti.

Gaasipliidid on küll kergemad ja kompaktsemad, kuid alati tuleks võtta arvesse ka kütuse kaalu. Üks gaasiballon kaalub vähem kui vedelkütusepudel. Ent mida suuremaks läheb gaasiballoonide arv, seda enam kaldub eelistus vedelkütuse poole. Seepärast on gaasi otstarbekam kasutada lühematel retkedel, kus peab vähem toitu valmistama. Kui aga tegemist on pikema matkaga või on toiduvalmistamisel suur roll, tuleb vedelkütuse kogukaal väiksem.

Matkapiitidele mõeldud gaasiballoonid on kuplikujulised ja varustatud ventiiliga, mille otsa ühendatakse põleti. Nõnda saab ballooni alati turvaliselt pliidi küljest lahti võtta ja kotti pakkida. Balloone on kolmes suuruses: 450 g, 230 g ja 100 g. Valdavalt leidub kahte tüüpi gaasiballoone: laiemalt levinud variandi puhul kinnitub ventiiliosa keermega põletile, teisel vajutatakse see lihtsalt peale.

Vedelkütusepliidid on teine levinud pliiditüüp. Nende suurim eelis gaasi ees on temperatuurisõltumatus, mis lubab neid edukalt kasutada ka talvel. Kui rõhk kütusepudelis langeb, saab seda lihtsalt sinna juurde pumbata. Pliidi jõudlus seepärast ei vähene ja kütuse saab ära kasutada viimse tilgani.

Erinevalt gaasipliididest vajavad seda laadi pliidid eelsoojendamist. Väljavoolav kütus peab põletit läbi vas torus eelsoojenema, et see saaks aurustuda ja düüsi kaudu põletisse pihustuda. Põleb kütuse aur, mitte vedelkütus ise. Eelsoojenduseks võib kasutada sedasama kütteainet kütusepudelis, avades korra kütusekraani ja lastes pisut kütust põleti põhja-

Kolme tüüpi matkapiidid (vasakult paremale): vedelkütusel ekspeditsioonipliit, kompaktne gaasiballoonile keeratav põleti ja integreeritud pliidisüsteem. Viimase juurde kuulub 0,8-liitrine pott. Pildil on näha ka kahes suuruses gaasiballoonid (450 g ja 230 g)

Vedelkütuse valikul tasub silmas pidada nende levikut matka sihtkohtas, sest reisilennukis pole pliidikütuseid (k.a gaasi) lubatud transportida, seega tuleb need hankida kohapealt. Peale selle on vedelkütustel eri riikides erisugused nimetused, nii võib sama ingliskeelne nimetus eri riikides tähistada eri

kütuseliiki. Vältimaks vale kütuse ostmist/tarvitust või ilma kütusega jäämist, tuleks enne kaugemale matkale minekut teha kindlaks kohapealsed nimetused ja kütuste hankimise võimalused. Internetis võib leida asjaomaseid tabeleid, kus on kirjas kõik levinud nimetused.

le voolata. Kui see süüdata, hakkab leegi kohal olev kütuse pealevoolutoru soojenema. Nüüd tuleb pisut oodata õiget hetke, enne kui pliidikraani võib lõplikult avada: sellest annab märku mühisev heli, mis kaaneb siis, kui kütus aurustudes põlema hakkab. Kasutada võib ka spetsiaalset eelsüütepastat või piiritust. Seda on ohutum süüdata kui näiteks bensiini, mille lahvatav leek võib päris kõrgele tõusta. Eriti ettevaatlik tuleks sel puhul olla telgis. Kui vedelkütusepliitidega kokkupuude puudub, siis tasub eelsüütamist kindlasti kodus enne harjutada.

Vedelkütusepliidi miinused on keerukam ehitus, detailirohkus ja seetõttu suurem kaal. Seda sorti pliidid purunevad kergemini ja vajavad rohkem hooldust. Tavapärasel hooldusel puhasta-

takse pliidiosad tahmast ja kõrvaldatakse ummistused, sest vedelkütused kipuvad tahmama. Vedelkütusega pliitide puhul tuleb kokku puutuda lahtise kütusega, mis võib tähendada lekkeid, ebameeldivat lõhna, kütusega on ebamugav ümber käia jms.

Enim kasutatavad vedelkütusepliigid on bensiinid, diislikütus, petrooleum ehk lennukikütus (kerosiin) ja alkohol.

Bensiin on plahvatusohtu tõttu vedelkütustest kõige ohtlikum. Iseäranis ettevaatlik tuleb olla eelsüütamisel. Pole harvad juhud, kus üles lahvatav leek on kahjustanud kas matkajat või tema varustust. Kõige paremini sobib matkapiitidele toodetav eribensiin. Paraku on see kõige kallim ega ole nii kättesaadav kui

Kuidas säästa kütust?

- Ole valmis kohe tegutsema, kui vesi keema hakkab: kõik vajalikud toidupakid peaksid olema käepärast ja avatud.
- Kasuta alati tuulekaitset, isegi siis, kui tuult õigupoolest polegi. Isegi kerge õhuliikumine puhub soojust poti alt minema. Ümber poti seatud tuuleekraan peegeldab üksiti soojust tagasi ja hoiab seda kauem ümber poti külgedel. Kui tuulekaitse puudub, ehita see ise käepärastest vahenditest, näiteks kividest, lumest vms.
- Jaheda ilma korral hoiu gaasiballooni enne toiduvalmistamist kas põues või magamiskotis soojas. Veelgi parem on kasutada kahte ballooni, mida saab süüa tehes vaheldumisi soojendada. Juhul kui balloon on põletiga ühendatud vooliku abil, võib ballooni kasta sellesama keedetava vee sisse.
- Kasuta kindlasti potikaant!
- Isoleeri gaasiballoon maapinnast, et vältida kiiret jahtumist. Kui pliidualust ei ole, aseta pliidi alla alumiiniumist reflektor, mis sageli on ostetud pliidiga kaasas.
- Kõige energiakulukam on sulatada vett kohevast lumest. Pressi lumi enne sulatamist võimalikult tihkelt kokku. Võimaluse korral eelista jääd lumele, kuid purusta suur jäätükk väiksemateks tükkideks. Nii suurendad kokku-
- puutepinda sooja potiga, soojuste ülekannet on tõhusam ja jää sulab kiiremini. Jäta toidutegemisest natuke vett alles: sellega saad alustada järgmist lumesulatuskorda. Niiviisi sulab kohev lumi märksa kiiremini.
- Eelista sööke, mida ei tule kaua keeta. Dehüdreeritud eelvalmistatud matkatoidule peab ainult kuuma vett lisama, kuid need toidud üsna kallid.
- Väiksemad tükid ja portsjonid on otstarbekamad: siis valmib toit kiiremini.
- Kui soovite sooja jooki, ei ole vaja alati vett keema ajada. Samuti ei pea iga toitu keetma, mõnikord valmib toit ka järelsoojust ära kasutades. Keera pliit pärast vee keematõusmist kinni, kata pott kaane ja mingi isoleeriva riidega ning lase toidul järelvalmida.
- Ära kasuta pliiti täisvõimsusel! Reguleerides pliidi umbes 3/4 võimsusest, kasutad kütust kokkuhoidlikumalt, kaotamata märkimisväärselt võimsuses.
- Keetmisest üle jäänud vesi pane termosesse tallele, et see ei jahtuks kiiresti. Seda saad hiljem kasutada.
- Talvel võib ajutise lahendusena soojendada gaasiballooni ka käesoojendajatega – soojust andvate padjakestega, mis põhinevad keemilisel reaktsioonil.

muud bensiinid. Matkapliidi bensiin on jääkainevaba ja põleb seetõttu vedelkütustest kõige puhtamalt, ühtaegu andes kõige enam energiat. Inglise keeles kannab see nimetust *White gas* (NB! Mitte segi ajada värvipoodides müüdava *White spiritiga*) või *Coleman fuel*.

Puhtuselt järgmine on neljataktilistele väikemootoritele (muruniidukid) mõeldud bensiin, mis on puhtam kui autobensiin. Seda leiab tihti ka tanklatest. Tavapäraselt autobensiini võib samuti pliitides kasutada, kui

puhtamat pole võtta, kuid see sisaldab tervisele kahjulikke lisandeid. Autobensiini tarvitades tuleks vältida toiduvalmistamist telgis või muus kinnises ruumis. Lisandid tähendavad ka seda, et pliidiosad tahmuvad kiiremini ja vajavad tõenäoliselt enam hooldust. Kindlasti peaks valima pliivaba bensiini.

Petrooleum (lennukikütus) on energiaväärtuselt bensiiniga samaväärne. Siiski ei ole petrooleum nii puhas kui bensiin. Seega ta tahmab ja tõenäoliselt vajab pliit sagedami-

ni hooldust. Põlemisel eritab petrooleum ebameeldivat lõhna.

Diislikütuse energiasisaldus on peaaegu sama kui kahel eelmisel kütteainel. Aga kättesaadavus maailmas on ilmselt vedelkütustest kõige parem. Samas võib tema kvaliteet suuresti varieeruda. Diislikütust on vaevalisem süüdata, see tahmab rohkem ja järelikult tuleb hooldusega rohkem vaeva näha. Pealegi kaasneb põlemisel üsna tugev lõhn. Üldiselt soovitatakse diislikütust kasutada viimases hädas, kui muid kütteaineid

Matkapliit on sageli palju enamat kui toiduvalmistamise abivahend. Külma on alla 30 kraadi. Vedelkütusepliidi leek levitab hubast soojust, mis elustab ja julgustab

pole käepärast. Enne tuleks aga kindlalt veenduda, et pliit suudab seda põletada.

Denatureeritud ehk tehniline piiritus on alkohol, mis sisaldab lisanendeid, et seda ei tarvitataks joomiseks. Selle kütuse tarbeks sobib vaid spetsiaalne, alkoholiga töötav matkapliit. Seda tüüpi põletid on lihtsad ja kaalult kerged. Sellise põleti võib ka ise valmistada näiteks õlle- või limonaadipurgist. Samas on piiritus väiksema kütteväärtusega kui bensiin ega sobi seetõttu talveoludesse.

Hübriidpliit on kombinatsioon gaasi- ja vedelkütusepliidist. Seda tüüpi pliit on hea valik, kui ei tahe- ta soetada mõlemat pliiti. Kuigi hinna poolest kõige kallim, tuleb see ikka- gi soodsam, kui osta eraldi gaasi ja vedelkütusega töötav pliit.

Hübriidpliit sobib matkajale, kes enamasti eelistab kasutada gaasi, kuid kaugematesse piirkondadesse reisi- des võib jääda häta gaasi hankides. Samuti aitavad nad hädast välja talvi- sel matkal, kui gaas hästi ei põle. Seda pliiti saab usaldada ka ekstreemse-

mates oludes. Miinuspool on nende võrdlemisi suur kaal ja detailirohkus. See võib tähendada vajadust sageda- sema hoolduse järele.

Matkapliite saab jaotada ka otstarbe järgi

Integreeritud matkapliidid on kõige uuenduslikumad, kerged, kompaktsed: tootja on ise komplek- teerinud gaasipõleti, tuulevarju, poti ja soojusvaheti. Seesugust käepärast pliiti on lihtne üles seada, pakkida ja kasutada. Võtmesõna on efektiiv-

Põhimõtteliselt saab lihtsa käepärase piiritusepliidi teha joogipurgist. Selle tarbeks peab muidugi olema võimalus hankida nii piiritust kui ka alumiiniumpurk. Matkakruus pildil annab aimu, kui kompaktselt pliidiga on tegu. Internetist leiab juhiseid, kuidas sellist pliiti valmistada

sus: kui traditsioonilise matkapliidi efektiivsus on kõigest umbes 40% (ülejäanud soojus haihtub õhku), siis integreeritud pliit kasutab ära kuni 80% energiast.

Kuna tegemist on võrdlemisi väikese ja kompaktselt pliidisüsteemiga, sobib see üksi või paari-kolmekaupa matkates. Need pliidid töötavad hästi ka tuulistes oludes ja mõne miinuskraadi korral. Kohased lühikeste matkade korral, kus varustuse kaal ja söögitegemisele kuluv aeg on eriti tähtis: alpinism, mõnepäevased retked ekstreemsemates oludes. Ideaalne pliit, kus kiirelt valmistada külmuivatatud matkarooži.

Kompaktpliidid on lihtsad gaasiballoonile keeratavad põletid. Matkapliitidest kõige kergemad, kuid mitte kõige tõhusamad. Kindlasti vajavad eraldi tuulekaitset. Selline pliit sobib lihtsale mõnepäevasele matkale väikese seltskonnaga või üksi. Väiksema efektiivsuse tõttu kulub rohkem

kütust, aga see pole probleem, kui matk ei kujune ülemäära pikaks. Kohane kiirele liikujale ja matkajale, kel iga gramm on arvel. Erinevalt integreeritud pliidist on suurem valikuvabadus kasutada eri laadi potte ja panne.

Ekspeditsioonipliidid on loodud vastu pidama ka kõige ekstreemsemates oludes mis tahes aastaajal.

Traditsioonilised matkapliidid on tüüpilised enim levinud matkapliidid, mis võivad töötada kas gaasil või vedelkütusel. Raskemad ja suuremad kui kompaktpliidid, kuid siiski enamasti kergemad ekspeditsioonipliididest.

Sobivad kasutada ka nädalavahe- või mõnepäevastel matkadel, kus kaal pole määrav, kuid kaalu tõttu on nad otstarbekad pigem pikematel matkadel, kus olud pole ülemäära

ekstreemsed. Vedelkütusepliidiga ei jää hätta ka talvel.

Ekspeditsioonipliidid on matkapliitidest kõige töökindlamad. Need on loodud vastu pidama ka kõige ekstreemsemates oludes mis tahes aastaajal. Konstruksioonilt on need pliidid suuremad ja tugevamad, kuid kasutatud materjali tõttu ka raskemad. Miinuseks on ka

suur müratase ja kõrge hind.

Mõeldud ennekõike pikkade matkade puhuks, suure jõudluse tõttu sobivad ka suurematele rühmadele. Ekspeditsioonipliidid on kas hübriidpliidid või vedelkütusel töötavad, silmas on peetud võimalust kasutada mitut tüüpi kütuseid. Hästi kohased mäestikooludes ja talvistel matkadel. ■

Timo Palo (1979) on geograaf ja rännumees.